

Inhoud

Luisterende Engel brengt Paul Van Ostaijen op Expo 58	2
Los angeles del cementerio San Justo	10
De zorg om begraafplaatsen: een taak voor vrijwilligers?	12
Het modelboek van M. Liénard uit 1866	17
Taphofiel & colofon	20

Derde rustplaats van Paul van Ostaijen, Schoonselhof perk N, foto 1952, AMVC-Letterenhuis.

Woord vooraf

In dit nummer besteden we eerst aandacht aan een engel die geen rust vond. 50 jaar geleden stond het beeldhouwwerk *De Luisterende Engel* van Oscar Jespers tussen werken van Groten als Klee en Picasso op de tentoonstelling *50 jaar Moderne Kunst* op de *Expo 58*. Anne-Mie Havermans dook in de archieven en reconstrueerde de turbulente geschiedenis van het beeld dat Jespers creëerde voor het graf van zijn vriend Paul Van Ostaijen. Fotograaf Paul de Prins liet zich inspireren door de engelen op de Madrileense begraafplaats San Justo. Epitaaf verwierf dit jaar het boek *Spécimens de la décoration et de l'ornementation au XIXe siècle* uit 1866. Lode De Clercq plaatst dit werk in zijn historische context. Tenslotte onderbreken we onze toer van Europese funeraire musea met een tussenstop in Liverpool waar het jaarlijkse ASCE-colloquium plaatsvond. Tim Jansens leerde er hoe vrijwilligersgroepen daar ijveren voor het behoud van waardevolle grafmonumenten en dodenakkers.

LUISTERENDE ENGEL BRENGT PAUL VAN OSTAIJEN OP EXPO 58

Niet voor niets is het graf van Paul van Ostaijen het meest bezochte op het Antwerpse Schoonselhof. Van Ostaijen wordt heden erkend als één van onze belangrijkste dichters. Tegelijk is zijn grafbeeld een belangrijke schakel in de evolutie van de moderne beeldhouwkunst in België. Vandaar de wens van de beeldhouwer, Oscar Jespers, om dit expressionistische beeld te tonen op de grootse tentoonstelling *50 Jaar Moderne Kunst van Expo 58*. Het veto dat zijn vrienden aanvankelijk uitspraken over de expositie van het grafbeeld had te maken met bepaalde gevoeligheden. De discussie die daarbij werd gevoerd is enkel te begrijpen na het volgen van de lange weg die voorafging aan de plaatsing (en verplaatsing) van De Luisterende Engel.¹

Hoop, tegen beter weten in...

Vanuit het sanatorium villa Le Vallon in Miavoye (Namen) schreef Paul van Ostaijen tal van brieven waarin hoop op beterschap klinkt, tegen beter weten in. Aan zijn vrienden uitte hij het verlangen om terug te keren naar Antwerpen. Zij beseften wel degelijk de ernst van zijn toestand. Oscar Jespers (1887-1970) vroeg nog op 11 maart 1928 om steun aan medevriend en advocaat

René Victor: *Paul is erg ziek*, schreef hij. Op 18 maart 1928 zou uiteindelijk het hart van de 32 jarige dichter het begeven. Hij werd na een kerkdienst ter plaatse begraven, in aanwezigheid van enkele familieleden en vrienden. Op zijn graf kwam een houten kruis met als opschrift: «*Hier rust den dichter van het eerste boek van Schmoll Paul van Ostaijen*». Het boek van Schmoll was zijn nog onuitgegeven (vijfde) bundel waarvan hij vond dat het de start was van zijn poëtisch volwaardige werk.

Herdenkingscomité

Haast spontaan ontstond een comité dat Van Ostaijen een waardige laatste rustplaats wilde bezorgen. Voorzitter was Jozef Muls, sinds oktober 1925 conservator van het KMSKA en redacteur van het letterkundig tijdschrift *Vlaamsche Arbeid* waarin Van Ostaijen vanaf 1923 vaak publiceerde. Eugène de Bock, van 1920 tot 1922 hoofdredacteur van het expressionistische literaire tijdschrift *Ruimte* waaraan Van Ostaijen had meegewerkt, nam de taak van penningmeester op zich. Jozef Duysan was secretaris, René Victor ondervoorzitter. Beeldhouwer Oscar Jespers en de kunstschilders Floris Jespers en Paul Joostens waren leden. Opvallend is hierbij het ontbreken van de naam van Gaston Burssens, die nochtans jarenlang het werk van Van Ostaijen zou promoten. Burssens schreef in 1933: «*Sommige vrienden en bekenden oordeelden het nodig het lijk te laten ontgraven en het naar Antwerpen over te brengen. Ook ik –mea culpa– oordeelde aldus, al heb ik er later mij een verwijt van gemaakt de rollende steen niet meer te hebben kunnen tegenhouden, toen ik mij bewust werd dat men de plechtigheid een officieel karakter*

Het graf van Paul van Ostaijen in Miavoye-Anthée, AMVC-Letterenhuis.

geven ging en hem, de argonaut, als een academicien, onder een monument ging herbegraven».² Toch zou Bursens een belangrijke, ook financiële, bijdrage leveren aan het project dat, zoals Muls het omschreef, een ware lijdensgeschiedenis zou kennen.³

Hoopvolle verwachting

Oscar Jespers kreeg op 1 juli 1931 het verzoek van het Inrichtend Comité om een eenvoudig grafmonument te ontwerpen. De inrichters waren overtuigd van de weerklank van de naam van Van Ostaijen en verwachtten gulle giften. Er werd gerekend op een bedrag van 25 à 30 000 fr. In hun enthousiasme spraken ze het verlangen uit om de onthulling nog dat jaar te laten plaatshebben. Toch was er eind 1931 nog geen overeenkomst met de beeldhouwer omtrent de aard van de voorstelling, de voorziene afmetingen of het te gebruiken materiaal. Op 16 november 1931 richtte het comité zich tot de stad Antwerpen met de vraag om aan de dichter een kosteloze vergunning te willen toekennen. Er werd gewezen op «den

pioniersrol dien deze uitzonderlijk begaafde jongeman gespeeld heeft in het hernieuwingsproces van onze hedendaagsche Vlaamsche letterkunde. Het weze ons echter vergund uwe aandacht te trekken op het feit dat nog steeds onvoldoende wordt erkend de groote waarde van Paul van Ostaijen als bezield verspreider en bevoegd commentator der modernistische stroomingen in de Beeldende Kunsten. Wij hopen dan ook dat het onrechtstreeksch gevolg van de ontworpen Hulde moge zijn dat het volle licht wordt geworpen op deze baanbrekende bedrijvigheid en dat daardoor Antwerpen moge genieten van de glorie die haar door het werk van een harer zonen in volle recht toekomt.» Daarbij formuleerde het comité de wens «om het monument dat in 1932 op het graf geplaatst zal worden, vervaardigd door een ander bekend sinjoor, Oscar Jespers, aan het stadsbestuur mag worden aangeboden». Op 2 december 1931 besliste het college om «kosteloos een stuk grond beschikbaar te stellen van de gebruikelijke afmetingen (1.36m breed en 3m diep) in één der lijnen voorbehouden aan de grondvergunningen om als grafstede te dienen voor wijlen dichter

*Paul André van Ostaijen».*⁴ Precies 14 dagen later koos het comité een plaats op Schoonselhof: park 5, noordkant, nr. 774.

Model ter keuring?

Mogelijk presenteerde Jespers meerdere studies, want Duysan schrijft op 21 november 1931 over «uw herzien ontwerp». Een ontwerp in gips, bedoeld om uitgewerkt te worden in hardsteen, werd begin januari 1932 getoond aan het Inrichtend Comité. Die speelde met de gedachte om het gips naar het museum te brengen, ter beoordeling door het publiek. Dat viel niet in goede aarde bij Jespers. Al in een brief aan Van Ostaijen had hij zich een tegenstander betoond van zulk een 'volksstemming'.⁵

Het project met de goedgekeurde maquette werd voor het eerst aan het publiek voorgesteld op 16 maart 1932, op een herdenkingsavond met belangeloze medewerking van Ida Wassermans, Jozef Muls, Jozef Sterkens, Victor J. Brunclair en Jef Van Hoof. In de uitnodiging werd aangekondigd: «De maquette zal dan daarna worden in bruikleen afgestaan aan de boekwinkels die in onze werking belang stellen en aan deze laatste zal dan ook een karton worden ter hand gesteld met een afbeelding van het oude graf te Anthée, het nieuwe graf naar ontwerp van Oscar Jespers en een vergrootte foto van den Dichter zelf».⁶

Herbegraving

Op 19 maart 1932 vond de herbegraving van Van Ostaijen plaats op Schoonselhof, perk 5, lijn Noord, in een door de stad toegestane kosteloze vergunning. De artistieke wereld was vertegenwoordigd, door o.m. Frans Smits, Alice Nahon, Huib Hoste en er waren enkele Vlaams-nationalistische politici. Om drie uur werd het stoffelijk overschot uit de rouwkapel gedragen door Paul

De maquette van het grafmonument voor Paul van Ostaijen door Oscar Jespers, 1932, foto AMVC-Letterenhuis.

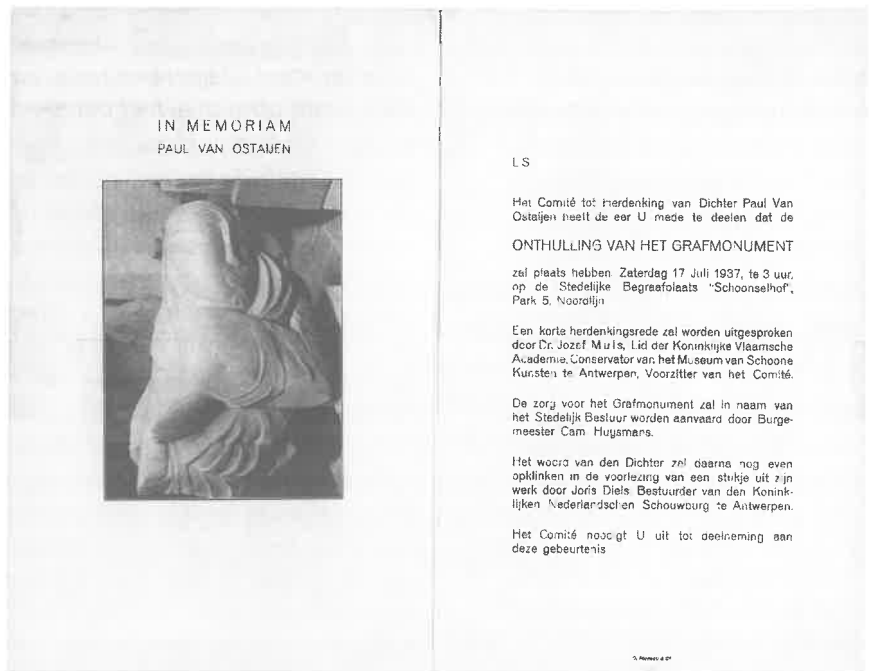
Verbruggen, Oscar Jespers, Herman Bos, Karel Platteau, Gaston Burssens en Jozef Muls en die laatste sprak enkele afscheidswaarden.

Kappen, kappen, kappen...

Vanaf het moment dat de steen was geleverd, omstreeks 20 februari 1932, was Jespers met een koortsachtige ijver aan het kappen geslagen. Hij moest zijn vraag naar geld voor het betalen van de steenleverancier meermalen herhalen, tot hem einde maart door het comité 3000 fr. werd bezorgd, ontvangen van vader Van Ostaijen.

Toen het werk al gevorderd was, stond de beeldhouwer stil bij de –op esthetisch vlak beperkende– afmetingen van de grafvergunning. Op 3 april 1932 vroeg het comité om een vergroting van het grafperceel met 0,70m breedte, zodat het project uitgevoerd zou kunnen worden zoals voorzien. De stad wilde geen precedenten scheppen (enkel de kosteloze vergunningen op groot erepark N zijn 4m op 4m) en stelde voor om de grond die men bijkomend wenste zélf aan te kopen (0.70m x 3m lengte aan 800 fr./m = 1680 fr.). Een andere mogelijkheid was dat de familie het perceel naast de kosteloze vergunning zou aankopen (1.10 op 3m aan 800 fr./m = 2640 fr.). Deze laatste regeling zou de familie Van Ostaijen het voordeel geven om hier nog familieleden te kunnen begraven. Aangezien het comité niet over de nodige financiële middelen beschikte, werd geen bijkomende grond gekocht. (Later, bij overbrenging naar erepark N, zouden de afmetingen van beeld en sokkel behouden blijven.)

In mei 1932 was secretaris Duysan hoopvol gestemd. Hij verwachtte dat Van Ostaijen postuum de prijs der provincie Brabant toegekend zou worden en bovendien nog eens de driejaarlijkse Staatsprijs. Onte-

Uitnodiging voor het bijwonen van de onthulling van het grafmonument van Paul van Ostaijen op zaterdag 17 juli 1937, AMVC-Letterenhuis.

recht, zo zou blijken. Het geldgebrek werd schrijnend; zo stond er nog een schuld van 2987 fr. bij begrafenisondernemer Edmond Bastiaens. Deze geldkwestie knaagde aan de relaties tussen de betrokkenen.

Plaatsing in 1932...?

Toen het beeld in juni 1932 afgewerkt was, weigerde Jespers het over te brengen zolang hij het geld nodig voor de plaatsing niet had ontvangen. Op 17 juni 1932 schreef hij aan Muls: «*Het engelbeeld is om zoo te zeggen klaar. Van plaatsen kan er echter geen spraak zijn zoolang ik zelf niet voldoende geld bekomen heb om de betalingen welke ik moet doen voor grondwerken, afsluitingssteunen (...) plaatsing enz. te kunnen doen (...)* Ik houd eraan u te laten weten dat zoolang ik niet in het bezit ben van 15000 frs. ik hoegenaamd niet bestellen durf, dus ook niet verder kan». In afwachting werd het beeld opgeslagen in het KMSK van Antwerpen. In 1932 en 1933 bleven Jespers en Duysan en ook Muls met elkaar in vruchteloze correspondentie over het geldgebrek en de (on)mogelijkheid om dat op te heffen.

Op 18 oktober 1934 antwoordde Jespers aan Muls: «*Ik ontving goed uw brief van 16 II. Sedertdien is het mij duidelijk dat ik voor den keus gesteld wordt: Het P.V.O. beeld plaatsen en over de overblijvende som een kruisje te maken of mijn beeld terug te nemen. Hoe het u ook moge verwonderen ben ik genoodzaakt het laatste te verkiezen. Ik zal dus met de eerste gelegenheid mijn beeld uit het museum laten wegnemen*». De verontwaardigde beeldhouwer schreef op 16 december 1934 aan Eugène de Bock: «*P.V.Ostaijen zelf (...) geloof mij ik kende hem te goed en hij zou het mij niet vergeven zoo lichtzinnig te hebben laten omgaan met mijn werk*».

Uiteindelijk nam de stad Antwerpen in 1937 de installering van het beeld op zich, hoewel bij schenking van de grafvergunning was gesteld dat de stad niet zou tussenkomen in de kosten van ontgraving, herbegraving of oprichten van het grafteken. De fundering, het kappen van letters, de grasbeplanting en het vervoer van het beeld, dit alles werd geschat op 2500 fr. en uitgevoerd door de Dienst der Stadsgebouwen voor 2674,40 fr.⁷ Het comité meldde aan de stad dat de

onkosten voor het beeld (20 000 fr) reeds bij openbare inschrijving waren betaald. In werkelijkheid had Jespers amper de helft van het afgesproken bedrag ontvangen.

Eerste onthulling

Zaterdag 17 juli 1937 was het dan eindelijk zover. De onthulling van het grafmonument werd om drie uur ingezet met een herdenkingsrede door Jozef Muls, voorzitter van het comité, en de lezing van werk van Van Ostaijen door Joris Diels, bestuurder van KNS. De zorg voor het grafmonument werd in naam van het stedelijk bestuur aanvaard door burgemeester Camille Huysmans.

Tweede onthulling

In november 1952 verschenen, dankzij de inzet van de Nederlander Gerrit Borgers, de eerste twee delen van het *Verzameld Werk* van Paul van Ostaijen (delen III en IV kwamen er in 1954 en 1956). Deze gelegenheid werd aangegrepen om de dichter te herbegraven op groot ereperk N, tussen politici, letterkundigen en kunstenaars die van betekenis worden geacht. Op 22 augustus 1952 had de stad positief geantwoord op de vraag van het comité om het stoffelijk overschot bij te zetten op het groot ereperk N, vak 41. De grond van park 5 kwam opnieuw ter beschikking van de stad. Hoewel er aan werd toegevoegd dat het comité de kosten van ontgraving en verplaatsing van het gedenkteken moest dragen, besliste het schepencollege twee maanden later om het afbreken en het terug oprichten van het gedenkteken op zich te nemen. De kosten werden door de dienst stadsgebouwen geraamd op 9.000 fr. Op zaterdag 8 november 1952 had een plechtigheid plaats aan het graf. «Een klein groepje oude vrienden en enkele verwanten stonden te luisteren naar wat Ger Schmook, Julien Kuypers en Jozef Muls zegden. Woorden van eerbied en piëteit, ontdaan van de

officieel hoogdravendheid die dergelijke gelegenheden al te vaak ontsiert, en waar Van Ostaijen een hekel aan had. Is het op zich al niet paradoxaal dat deze poète maudit, deze felle non-confermist op een erepark rust en officiële erkenning krijgt? De beste erkenning echter, die men een dichter brengen kan, is het lezen en verspreiden van zijn werk. Daarom betekent de volledige uitgave van Van Ostaijen 's verzen en proza in onze ogen veel méér dan een grafmonument».⁸

De volgende maandag schreef L.Brusselairs, de directeur begraafplaatsen, aan A.Fivez, hoofd-architect-directeur werken: «*De Heer Oscar Jespers, beeldhouwer, die deze plechtigheid bijwoonde, is de mening toegedaan dat het beeld te veel voorover helt en heeft mij gevraagd of het niet mogelijk zou zijn hieraan te verhelpen. Mag ik u aanzoeken deze mogelijkheid wel te willen doen nagaan?*»⁹

Expressionisme in woord en beeld

De ontmoeting van Jespers en Van Ostaijen, begin 1914, was de start van een hechte vriendschap en

samenwerking. Dit resulteerde in de «ritmisch-typografische» dichtbundel *Bezette Stad* (1921). Het tijdschrift *Sienjaal* dat ze samen met Floris Jespers, Paul Joostens en typograaf en vormgever Jos. Léonard wilden oprichten, was niet erg succesvol.

Paul van Ostaijen (1896–1928), de inspirator

«Ik ben geboren. Dit moet worden aangenomen, alhoewel een absoluutobjectief bewijs niet is voor te brengen», aldus Paul van Ostaijen in *Zelfportret*. Ook een graf levert dat bewijs niet, maar vast staat wel dat hij jong, 32 jaar, overleed aan de gevolgen van longtuberculose. Tijdens zijn leven was hij bekend in kleine, avant-gardistische kring – hoewel hij als flanerende dandy-achtige figuur ook geen onbekende was in het Antwerpse uitgaansleven van café's en music-halls. Van Ostaijen introduceerde het expressionisme in de Vlaamse literatuur met zijn bundels *Music-Hall* (1916) en vooral *Het sienjaal* (1918). Met *De feesten van angst en pijn* (1918-1922) en *Bezette stad* (1921), bracht hij het typografische experiment tot grote hoogte door het gebruik van vers-

Plechtige onthulling van het grafmonument van Paul van Ostaijen na overbrenging naar het ereperk N, op 8 november 1952. Oscar Jespers staat het dichtst bij de Luisterende Engel, verder (v.l.n.r.) Julien Kuypers, René Victor, Eugène de Bock, Maurice Gilliams, onbekende, Gaston Burssens, Jozef Muls, onbekende. De overbrenging van het stoffelijk overschot had enkele dagen voordien plaats gehad. AMVC-Letterenhuis.

chillende lettertypen en kleuren, en bizarre woordassociaties. Bekend zijn ook zijn grotesken (kritische satires): *Het bordeel van Ika Loch*, *De bende van de Stronk*. Gedichten als *Boere-charleston*, *Mélopée* en *Marc groet 's morgens de dingen* behoren inmiddels tot het collectieve literaire geheugen van Vlaanderen. De invloed die hij met zijn werk had is tot op de dag van vandaag merkbaar in de Vlaamse poëzie.

Minder gekend is zijn invloed als kunstcriticus. Van Ostaijen was een uitstekend theoreticus; bovendien spoorde hij zijn vrienden van

Sienjaal aan zich meer in de modernistische richting te ontplooiën.

Oscar Jespers (1887 - 1970) en grafengelen

Oscar Jespers wordt beschouwd als vernieuwer van de beeldhouwkunst in België. Hij werd in zijn experimentele fase (1918 tot 1921) gestimuleerd en ondersteund door de kunsttheorieën van Van Ostaijen. Vooral zijn expressionistisch werk uit 1930-1935 is krachtig, met *De Luisterende Engel* als uitstekend voorbeeld.

Oscar Jespers vond een beschermende engel het meest passend als bewaker van het graf. De eerste, staande engel verscheen in 1927 op het graf van Anaïs, de vrouw van Frans Franck, voorzitter van Kunst van Heden (Schoonselhof, perk H). Enkele jaren later maakte hij de liggende *Luisterende Engel* voor het graf van Paul van Ostaijen (1932). Voor het graf van Maria Magdalena Burssens-De Hollander (Schoonselhof, verwijderd, 1941) kreeg de engel het gezelschap van 2 personen.¹⁰

De Luisterende Engel, 1932

De massief hardstenen engel ligt op de buik, onderbenen omhoog, en met linkerwang rustend op de arm die daaronder is gevouwen. Vanaf de schouders strekken zich langs het lichaam twee vleugels uit. Alles is opgenomen in een kubische rechthoek. Op de rechtervleugel van de gebalde figuur staat het signatuur: «O. Jespers». Het monumentaal en expressief beeld ligt op een (in oorsprong) met gras bedekte afgeschuind sokkel-grafheuvel. Op de naamplaat vooraan op de sokkel staat: † DICHTER/ PAUL/ VAN OSTAIJEN/ 1890 1928. Bij het model vallen de plooien nog in en over elkaar, terwijl het grafbeeld enkelvoudiger en strenger is uitgevoerd, met een krachtiger en meer monumentale uitwerking.

Grafbeeld als kunstwerk

Op 11 februari 1958 vroeg Emile Langui (1903-1980) aan burgemeester Lode Craeybeckx om het grafmonument van Van Ostaijen te mogen exposeren. Langui was directeur-generaal voor Kunst, Letteren en Volksopleiding van België en secretaris generaal van het Belgisch uitvoerend comité van Expo 58. Deze invloedrijke kunstcriticus zou de catalogus schrijven van de tentoonstelling *50 Jaar Moderne*

Portret van Paul van Ostaijen door Floris Jespers, olieverf op karton, 1928. Linksonder: Aan vader van Ostaijen Floris Jespers, 1928, AMVC-Letterenhuis.

Paul van Ostaïjen, Floris en Oscar Jespers in het atelier van Floris Jaspers in Oude God (Mortsel) tijdens de Eerste Wereldoorlog (augustus 1918), AMVC-Letterenhuis.

Kunst op Expo 58, ingericht door een Belgisch Uitvoerend Comité, bijgestaan door een Internationaal Comité van Experts en door een Internationaal Beperkt Comité, beide belast met de keuze van de werken. Terecht werd geoordeeld dat de werken van Jaspers uit de periode van 1930 tot 1935 tot de beste van zijn oeuvre behoorden, met de Luisterende Engel als meest treffende realisatie. Voor de bijzonder gewichtige internationale tentoonstelling *50 Jaar Moderne Kunst*, die een half jaar lang te bewonderen zou zijn in Paleis 2, werd dan ook niet de maquette van de Luisterende Engel geselecteerd, maar het grafbeeld zelf.

Model als kunstwerk

De maquette van de Luisterend Engel (12,6 x 35 x 14,5 cm) was een eigen leven gaan leiden als kunstbeeld.

Het bezocht diverse tentoonstellingen, zoals in Antwerpen in 1934; Amsterdam 1951, Venetië 1960, Boston 1961, ... Er bestaan diverse afgietsels van in brons. De Belgische Staat kocht in 1958 nog een bronzen versie dat in bruikleen werd gegeven aan het MSK Gent. Ook Langui bezat een exemplaar.

Ongeloof

De eerste reactie van René Victor en Gaston Burssens op de vraag of ze bezwaar hadden tegen het exposeren van De Luisterende Engel was er één van ongeloof. Voor hen hoorde een grafbeeld thuis op een graf en bleef het daar best staan. Ze realiseerden zich niet dat het kunnen exposeren van dit beeld op Expo 58 voor Jaspers zeer bijzonder was. Bij het overlopen van de topwerken die op deze tentoonstelling gepresenteerd werden, valt dit zeker te

begrijpen. Het lijkt zelfs aannemelijk dat Van Ostaïjen zelf ingenomen zou zijn geweest met het idee dat zijn grafbeeld gepresenteerd zou worden tussen werken van grote vertegenwoordigers van de stromingen die hij verdedigd had; Picasso, Klee, Zadkine, Kandinsky, Dali, Kircher, Modigliani, ... Oscar Jespers probeerde zijn vraag te verklaren aan zijn vrienden: «*Ik leg mij niet goed uw weigering uit die alleen kan berusten op sentimentele redenen. En waar ik bepaald van overtuigd ben is dat Paul van Ostaïjen de eerste geweest zou zijn om mij deze gunst niet te weigeren, indien ik daar nu nog aan toevoeg dat de steen mij nooit volledig betaald is geworden, vind ik dat gij als vriend mij flink in de rug hebt geschoten. Burssens reageerde gevat: «Over uw brutale brief kan ik kort zijn. Het is inderdaad om sentimentele redenen dat ik mij tegen dit soort grafschennis verzet. Maar misschien*

zijt gij zo gevoelig niet meer; dat kan. En sinds wanneer worden grafzerken op exposities tentoongesteld? Een innovatie zou ik dit moeilijk kunnen noemen, wel een gebrek aan smaak. Wat gij zegt over «vrienden in de rug schieten» zoudt gij daar niet beter over zwijgen? Met vriendelijke groeten, Gaston». Na een volgend schrijven (10-3-1958) repliceert Burssens: «Nu nog een woordje over de betaling van uw steen, want dit is nu reeds de derde maal dat gij mij dit onder de neus wrijft. De Bock heeft u daar voor de oorlog 2000 fr voor betaald en ik ook 2000 = 4000 in franks van thans 2000fr». Jaspers verduidelijkt zich: «Indien ik over de betaling van de steen spreek is dit om te bewijzen dat hij nog voor een groot deel mijn morele eigendom is en niets anders».

Van Ostaijen op 50 jaar Moderne Kunst

Blijkbaar had zijn pleidooi succes, want op 19 maart 1958 schreef burgemeester Craeybeckx hem: «In antwoord op uw schrijven van 12 dezer, geen bezwaar wat betreft uw verzoek om over het beeld dat op de grafstede van wijlen Paul Van Ostaijen aangebracht is op de begraafplaats Schoonselhof te mogen beschikken voor de Keurtentoonstelling welke tijdens de werelttentoonstelling 1958 te Brussel gehouden wordt. Wegnemen en terugplaatsen door uw zorgen en op uw kosten».¹¹ Op 12 maart 1958 verstuurde Jaspers een dankbrief aan Jozef Muls, René Victor, Eugène de Bock, Gaston Burssens en zijn broer Floris. In het vergunningsdossier op Schoonselhof is terug te vinden dat het grafbeeld werd opgehaald op 3 april 1958.

Jaspers in 50 jaar Moderne Kunst

De catalogus van de tentoonstelling 50 Jaar Moderne Kunst omvat naast foto's van alle werken, ook de

Ontwerp voor het omslag van *Bezette Stad* van Paul van Ostaijen door Oscar Jaspers, potlood en waterverf op karton, 1921, AMVC-Letterenhuis.

biografieën van de kunstenaars. Zo is over Jaspers o.m. te lezen: «Na enkele impressionistische werken uit zijn beginperiode stelde Jaspers, uit reactie tegen de academische en conventionele plastiek van de XIXe eeuw het constructieprobleem in de beeldhouwkunst weer aan de orde. Hij hield direct in steen. De materie dicteerde de vorm die streng architectonisch, gestileerd soms cubistisch werd. In de twintiger jaren evolueert zijn stijl naar een krachtige expressionistische vormgeving. Hij was de eerste beeldhouwer in België die dezelfde spirituele bekommernissen

vertolkte als de toenmalige expressionistische schilders (Permeke, Gustave De Smet en Frits Van den Berghe). In de jongste jaren kwam hij tot een vereenvoudigde en veredelde realiteit met vol en krachtig modelé. Als leraar aan het Nationaal Hoger Instituut voor Bouw- en Sierkunsten heeft hij talrijke jongeren gevormd. Cat nr 138, pl 193. Monument voor de dichter Paul van Ostaijen 1930/31 hardsteen H 70, L 180 D 60 Antwerpen, Schoonselhof». Het grafbeeld stond afgebeeld op dezelfde pagina als een werk van Braque, Paardekop (1941). De Luisterende Engel verliet

Zijaanzicht van het graf van Paul van Ostaijen op perk N, Schoonselhof, 2008 (Foto: Pol de Prins)

nog éénmaal het graf, enkele maanden na de dood van Oscar Jaspers. Tijdens de 11e Biënnale voor Beeldhouwkunst van 6 juni tot 3 oktober 1971 had men in het Middelheim een kleine retrospectieve over Jaspers ingericht, waar het grafbeeld werd getoond.

In 1937 volgde (uiteindelijk) de opstelling van het grafbeeld. Het hoogste wat je kan bereiken op Schoonselhof werd hem in 1952 gegund; een plaats op erepark N. Dat hij door middel van zijn grafbeeld aanwezig kon zijn bij zijn zielsgenoten op Expo 58, dat zou hij Jaspers niet kwalijk genomen hebben.

Er is leven na de dood

De algemene erkenning voor het werk van Van Ostaijen groeide gestaag verder na zijn dood en loopt parallel met de realisatie van zijn definitieve rustplaats. Aanvankelijk begraven onder een sober kruis op een klein kerkhof, werd hij in 1932 overgebracht naar een kosteloze vergunning.

Addendum: Kunstwerken worden grafbeeld

Ook De Reliekdrager (1897) van George Minne en Moeders Zorgen (1913) van Rik Wouters werden getoond op 50 Jaar Moderne Kunst. Deze sculpturen zijn als zelfstandige werken ontworpen, maar kwamen

later op een graf terecht. Het exemplaar van De Reliekdrager van George Minne (1866-1941) dat getoond werd op Expo 58 maakte deel uit van de verzameling van Marcel Cuvelier (1899-1959), de man die in 1940 Jeugd en Muziek oprichtte. Ook de Lokerse kunsthandelaar Gaston De Vuyst (1910-1992) bezat een exemplaar van het beeld. Hij had een bijzondere band met George Minne, vandaar dat het brons op zijn graf werd geplaatst, waar dit jaar zijn echtgenote werd bijgezet.

Moeders Zorgen van Rik Wouters (1882-1916) op Expo 58 was een bruikleen van de gemeente Watermael Bosvoorde. Thomas Meyer (1897-1962) had een bronzen exemplaar van het beeld van Rik Wouters aangekocht in 1962. Het stond in zijn tuin in Brasschaat. Na het overlijden van Thomas Meyer werd het beeld geplaatst op zijn graf, de grafvergunning van zijn schoonfamilie Vanderlinden op het kerkhof van Hoogboom.

Anne-Mie Havermans

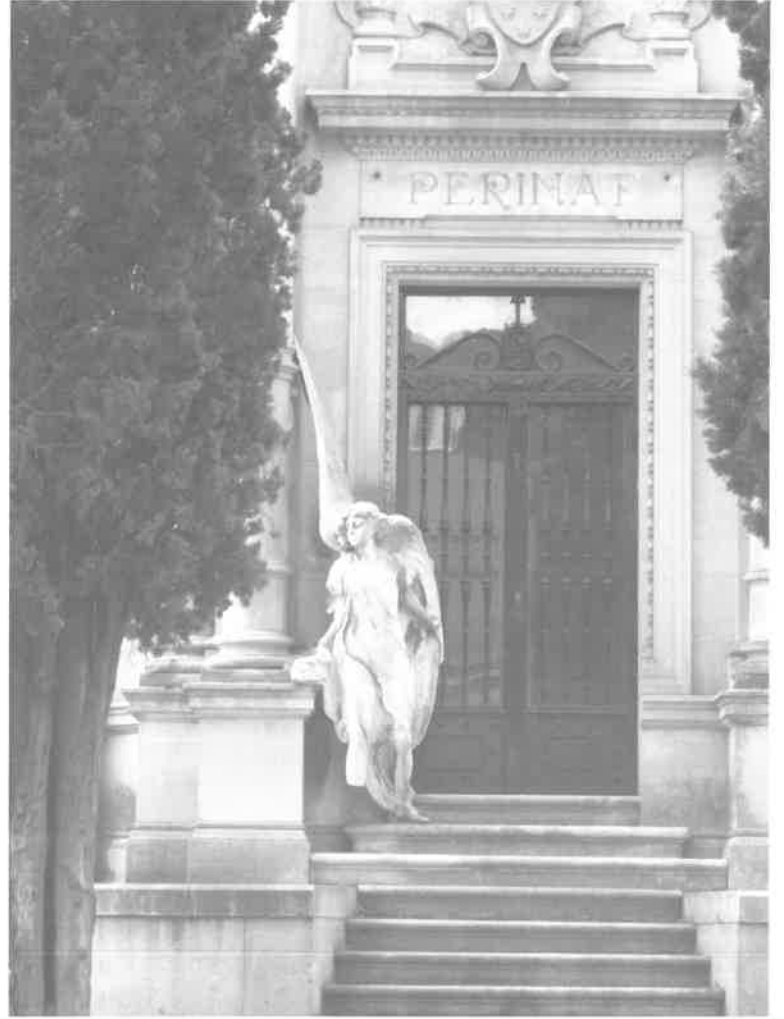
1. Henri-Floris Jaspers, *Poëties erken ik alleen Burssens als mijn kameraad*, in: Gierik & NVT, themanummer Paul van Ostaijen, 49/50, pp. 122-149. Anne-Mie Havermans, *Schoonselhof Nu, een eigentijdse visie op de Antwerpse necropool*, Antwerpen, 2005. Paul Jaspers (zoon van de beeldhouwer) schonk de briefwisseling over het grafbeeld aan de Koninklijke Bibliotheek van België. Deze briefwisseling is verwerkt in Boyens J., *Het grafmonument van Paul van Ostaijen*, in: *De Gids*, jg. 143, 1986, p. 94-107. Ook een interessante bron is het vergunningsdossier (nr. 774) op Schoonselhof en brieven van de betrokkene bewaard in het AMVC-Letterenhuis.
2. Gaston Burssens, *Paul van Ostaijen zoals hij was en is*, Wilrijk, 1933, p. 15.
3. *Er werd ook een Eere-comité gevormd, om het project gewicht te geven. Er waren personen bij met wie Van Ostaijen nauwelijks contact had gehad en zelfs tegenpolen zoals August Van Cauwelaert. Onder de leden: Lieven Gevaert, mevr De Beukelaar en de Nederlander H. Marsman. Er waren vier erevoorzitters; Fr. Van Cauwelaert, L. Franck, A. Vermeylen en C. Huysmans, want als Gouverneur of minister konden zij niet naast iedereen staan.*
4. *Erepark R, waar nu vooral kunstenaars begraven worden, bestond toen nog niet. Het toekennen van een kosteloze vergunning door het schepencollege is een relatieve vorm van erkenning. Een jaar voordien was die nog geweigerd voor kunstschilder Eugène Van Mieghem.*
5. Boyens, in *De Gids*, p. 101; 15-12-1920
6. Boyens, in *De Gids*, p. 102
7. SAA, MA 6385/1 dossier 12 Grafmonument Paul van Ostaijen op Schoonselhof
8. *Gazet van Antwerpen*, 10-11-1952
9. 10-11-1952, vergunningsdossier 774, Schoonselhof.
10. *Jaspers maakte nog grafmonumenten, zie: Geruimd op Schoonselhof: het graf van Maria Magdalena Burssens-De Hollander met een reliëf door Oscar Jaspers*, in *Epitaaf*, jg. 18/1, april 2005, p. 12-14.
11. vergunningsdossier 774, Schoonselhof.

LOS ANGELES DEL CEMENTERIO

Paranormaal, bovenmenselijk, bedienden, beschermers en vaak boodschappers zo worden engelen omschreven, niet verklaard. Ze komen voor in de Islam, het katholicisme en het jodendom en ook op de begraafplaats San Justo in Madrid.

Pol de Prins

DE ZORG OM BEGRAAFPLAATSEN: EEN TAAK VOOR VRIJWILLIGERS?

Zicht op Cemetery of York
(foto: Richard Keesing)

De jaarlijkse Algemene Vergadering van de *Association of Significant Cemeteries of Europe*, waar Epitaaf sinds twee jaar lid van is, vond dit jaar plaats in het stadje Birkenhead bij Liverpool. Een kleine honderd begraafplaatsbeheerders, erfgoed-specialisten en ditmaal vooral veel gepassioneerde 'vriendengroepen van begraafplaatsen' wisselden er drie dagen lang -van 18 tot 20 september- van gedachten over het onder-werp *The Role of Volunteers in Cemetery Care and preservation*. Een thema dat als het ware Epitaaf op het lijf geschreven is. Als pionier op dit gebied in België konden we niet afwezig blijven. Hieronder lichten we enkele relevante of opvallende punten op uit de redevoeringen: zaken die naar onze mening zeker ook hun belang hebben voor de Belgische situatie. Vervolgens nemen we enkele opvallende activiteiten van onze gastheer in Engeland, de *Friends of Flaybrick* onder de loep én zoomen we even in op *DeadIreland*, een opmerkelijke 'éénmans-vrijwilligersgroep' uit Ierland.

Plaats van het gebeuren was het voormalige maar nog steeds statige *Georgian* stadhuis van Birkenhead, een gemeente die zich vanaf het begin van de 19de eeuw en in het zog van het boomende Liverpool aan de overzijde van de Mersey, in sneltreinvaart ontwikkelde tot een welvarend stadje. Zestien Europese landen waren vertegenwoordigd, al kwam, niet verwonderlijk, het gros van de deelnemers uit het Verenigd Koninkrijk. Ook de meerderheid van de sprekers waren Engels,

meer bepaald leden van de aldaar populaire *Cemetery Friends Groups*, verenigingen van vrijwilligers die zich inzetten voor het behoud, vaak ook de restauratie en in sommige gevallen zelfs het beheer van plaatselijke meestal uit de Victoriaanse periode daterende dodenakkers. Al snel bleek dat het aantal Europese landen waar dergelijke vrijwilligersverenigingen actief zijn vrij beperkt is en zich voornamelijk in noord-west Europa situeren. Engeland, Ierland, Duitsland,

Nederland en België kennen dergelijke verenigingen, al verschillen die onderling wel qua werkwijze, grootte, objectief of statuut. In de Scandinavische landen is het beheer en onderhoud van begraafplaatsen volledig in handen van de overheid. Een Noorse deelnemer had geen weet van vrijwilligersverenigingen en verduidelijkte onmiddellijk dat de 'nood' er ook bijna niet bestond: begraafplaatsen en grafmonumenten zijn over het algemeen erg sober: verval en verwaarlozing is er een

veel minder prangend probleem. De voormalige Oostbloklanden-Polen, Estland, Kroatië en Slovenië waren vertegenwoordigd- lijken andere katten te geselen te hebben dan de zorg om hun oude begraafplaatsen alhoewel erfgoedzorgers én sommige overheden zich goed bewust zijn van hun uitzonderlijk rijk en gevarieerd erfgoed.

De Zuid-Europese landen tenslotte kunnen buigen over een aantal van de mooiste en rijkste begraafplaatsen van het continent maar de interesse voor dat deel van hun erfgoed staat er jammer genoeg niet mee in verhouding. In sommige steden bestaan vrijwilligersgroepen, meestal recent opgericht, maar van een grote interesse bij een iets breder publiek is nog geen sprake.

Tijdens de conferentie stelden enkele *Friends Groups* hun begraafplaats, en vooral het werk dat er door hen verricht werd, voor. Vervolgens bogen enkele sprekers zich over de uitdagingen en problemen die dit (vrijwilligers-)werk met zich meebrengt.

Vergane glorie

Nogal wat van deze 'vriendengroepen' ontstonden in de jaren '80. Veelal ging het om individuen die niet langer met lede ogen konden aanzien hoe hun plaatselijke dodenakker degenereerde tot een overwoekerd, haast ondoordringbaar oord waar enkel junks en andere onzure elementen zich thuis voelden. Ze verenigden zich tot een vrijwilligersvereniging met het doel deze plaatsen én de schat aan beeldhouwwerken erop zoveel mogelijk in ere te herstellen. In veel gevallen ging het om mensen met een grote interesse voor of affiniteit met de Victoriaanse periode, een tijd toen Engeland nog kon buigen over een *Empire*. Het valt dan ook niet te verwonderen dat er onder het gezelschap op de conferentie een substantiële delegatie grijzende dames en heren op te merken viel. De geschiedenis en het lot van deze

Britse Victoriaanse begraafplaatsen loopt deels gelijk met, maar verschilt ook op enkele belangrijke punten van die van de Europese buitensteedse begraafplaatsen uit 19de eeuw. De meeste werden opgericht in de eerste helft van de 19de eeuw als aangelegde park-begraafplaatsen waar onder meer de opkomende bourgeoisie zich liet begraven onder soms erg opvallende én dure monumenten. Ze kenden hun bloei tot aan WO1. Zeker na de tweede wereldbrand sloeg verwaarlozing en verloedering toe. In tegenstelling tot de meeste Europese landen waar deze begraafplaatsen door overheid of kerk werden beheerd, werden vele van deze necropolen in Engeland uitgebaat door private vennootschappen. Bovendien werd het principe van 'eeuwigdurende concessie' er letterlijk opgevat: graven werden en worden niet of

een soort niemandsland waar de natuur en later jammergenoeg ook vandalen vrij spel hadden.

'Professionele' vriendengroepen

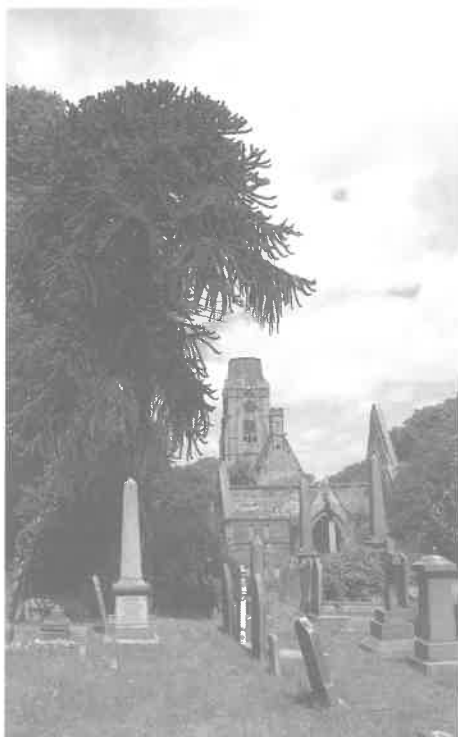
Representatief voor dit verhaal is de geschiedenis van de *Cemetery of York* in de regio Yorkshire zoals Richard Keesing van de gelijknamige *Trust* het in zijn rede *How the York Cemetery Trust have gone from being a friends group to fully managing a working cemetery* uiteenzette. De begraafplaats werd in 1837 geopend door een voor dat doel opgerichte vennootschap die hoopte te profiteren van de bevolkingsaan groei van de stad. Het bedrijf floreerde inderdaad: er werd een statige Anglicaanse kapel opgericht en de percelen rond de golvende wandelpaden

Kapel op Cemetery of York voor de restauratie (foto: Richard Keesing)

nauwelijks geruimd om plaats te maken voor nieuwe. Die laatste twee factoren gecombineerd met een toenemende trend naar crematie deed vele Engelse beheerders van begraafplaatsen de das om: de begraafplaatsen raakten overvol en/of vonden geen nieuwe klanten meer. Vaak werden deze terreinen, ooit buiten de steden gelegen, letterlijk

raakten opgevuld. Meer dan 120.000 inwoners van York vonden er hun laatste rustplaats. Tot het tij, in de jaren '40 en vooral de jaren '50 van de vorige eeuw, begon te keren. Alsmar minder Yorke-naren kozen voor begraving waardoor de vennootschap in 1966 het faillissement moest aanvragen. Het duurde nog meer dan tien jaar voor dat uitgesproken werd en in die tijd werd alles wat enigszins waarde had en verplaatst kon worden

De vervallen kapel op de begraafplaats van Flaybrick. De Friends group willen ze restaureren en er onder andere een studiecentrum van vleermuizen in onderbrengen (foto: John Moffat)

verkocht. Begin jaren '80 troffen Keesing en enkele gelijkgestemden een volledig overwoekerd terrein aan. Het instorten van het dak van de kapel was de druppel die de emmer deed overlopen. Ze verenigden zich tot een *Friends Group* en togen aan het werk: het gevecht met de bramen en ander onkruid werd aangegaan, paden vrijgemaakt, afval geruimd... Ze stuitten echter op het probleem dat het terrein geen officiële eigenaar had en beseften alras dat ze als een groep vrijwilligers de problemen niet zouden aankunnen. Daarom werd een *Charitable Trust* opgezet -min of meer vergelijkbaar met een Belgische vzw- die het toeliet om eigenaar van het terrein te worden én fondsen te verzamelen. Keesing, één van de drijvende krachten, wou koste wat kost de kapel renoveren. Het was bij momenten aandoenlijk hoe hij vertelde elke zondag naar de ruïne te gaan om «haar gerust te stellen en haar te verzekeren dat hij haar weer zou opbouwen». Hij was niet de enige

die over 'zijn' of 'haar' begraafplaats sprak als over zijn of haar kind. Met fondsen van de nationale erfgoed organisatie *English Heritage* en leningen slaagden ze er in de restauratie van de kapel en enkele honderden grafstenen te financieren. Zonder dat de 'vrienden' het beseften transformeerden ze zich in een quasi professionele organisatie. De kapel is ondertussen volledig gerestaureerd en beschermd, en wordt verhuurd voor tentoonstellingen, seminaries, concerten maar ook uitvaartdiensten. De *Trust* heeft inderdaad de toelating gekregen opnieuw begravingen te organiseren, die op hun beurt weer voor inkomsten zorgen. Om dit alles te beheren en te onderhouden zijn enkele mensen aangenomen, los van de *Friends Group*. Deze laatste blijft echter bestaan en zorgt vooral voor rondleidingen en educatieve projecten. Zo kan deze begraafplaats zich nu trots en met een kwinkslag afficheren als *A fun place to spend an afternoon, a beautiful place to spend eternity*, zoals op hun website te lezen valt. Dit is zeker een succesverhaal al is het nog klein brood in vergelijking

met de verenigingen en bedrijfjes die ontstaan zijn uit de Londense *Friends of Highgate Cemetery* waar de jaarlijkse budgetten in de honderdduizenden Britse ponden lopen. Maar niet alle Engelse vrijwilligersverenigingen op begraafplaatsen hebben dezelfde ambitie, kunde, tijd en geluk om zich om te vormen tot een zelfbedruipende, bloeiende organisatie die in staat is een plaats te (re)creëren waar, om het met de woorden van Dr Henry Wills van het *Ford Park Cemetery* in Plymouth te zeggen, "de doden geëerd worden en de levenden gediend". Het is trouwens niet geweten hoeveel van die groepen er zijn in Engeland, laat staan hoeveel personen lid zijn van zo een groep. Maar alleen al het feit dat er zoiets bestaat als een *National Federation of Cemetery Friends* laat toe te zeggen dat het om een betekenisvol fenomeen gaat.

Jeugd en vleermuizen

We staan nog even stil bij de begraafplaats en de vriendengroep

Mount Jerome Cemetery in Dublin, zowat de meest impressionante Victoriaanse begraafplaats van het land (foto: Ray Bateson)

van *Flaybrick Cemetery*: niet alleen omdat ze de gastheer waren voor de conferentie maar ook en vooral omdat ze een aantal opvallende en originele initiatieven ontvouwen om jongeren een zekere gevoeligheid voor het funerair patrimonium bij te brengen. In veel opzichten is het geval van *Flaybrick Cemetery* en de groep vrijwilligers die er zich sinds veertien jaar om bekommert een heel typisch verhaal. In de eerste helft van de 19de eeuw besloot de lokale overheid van Birkenhead een nieuwe begraafplaats aan te leggen. Het duurde een tijd voor de plannen goedgekeurd werden maar in 1864 werd in het plaatsje Flaybrick de nieuwe dodenakker, naar een ontwerp van de beroemde (tuin)architect Joseph Paxton, ingehuldigd. Deze evolueerde tot een typisch Victoriaanse begraafplaats: rond de Anglicaanse en niet-confessionele kapellen groeide een park met aangelegde lanen en paden, waarrond statige grafmonumenten verzezen. Vanaf de jaren '50 taande het succes en in 1979 sloot de begraafplaats de deuren. Ook hier ontstond een groep vrijwilligers die de plaats zoveel mogelijk in ere trachtte te herstellen.

Opvallend voor deze vereniging is dat ze van meet af aan contact zocht met het gemeentebestuur. De eerste contacten waren niet hoopgevend: de gemeente zag niet direct de noodzaak in om energie, laat staan gelden te spenderen aan deze verwaarloosde begraafplaats. De kentering kwam er onder meer na enkele ernstige gevallen van vandalisme waar lokale jongeren bij betrokken waren. De *Friends group* engageerde zich in een opmerkelijk educatief initiatief rond de begraafplaats, gericht op een jeugdige publiek: *Adopt a grave*. Hierbij kregen jongeren van lokale scholen een rondleiding op de begraafplaats, waarna hen gevraagd werd een graf te kiezen dat ze zouden 'adopter'. Hen werd gevraagd opzoekingen te doen rond het gekozen monument én het op te kuisen. Tot verwondering van de vrijwilligers, leraars én later

de gemeenteverantwoordelijken kon het project het merendeel van de leerlingen enthousiasmeren. Het gaf in 2006 zelfs aanleiding tot een ander merkwaardig project, ook in de eerste plaats met en voor jongeren: *Flaybrick, The Musical*. In samenwerking met een theaterschool en een jeugdwerker schreven de studenten niet alleen het verhaal, de monologen, maar ook de liedjes, allemaal gebaseerd op de levens van enkele illustere bewoners van de begraafplaats. De musical werd een aantal keren met veel succes opgevoerd, niet alleen in het plaatselijke theater, maar ook een keer op de begraafplaats zelf. Met deze en andere initiatieven wonnen de *Friends group* niet alleen de sympathie, maar ook een beperkte financiële steun van de gemeente.

Die hebben ze nu ook voor een ander origineel plan. Ze wil namelijk de ruïnes van de kapel heropbouwen om er onder andere een centrum voor de studie van vleermuizen in onder te brengen. Op de begraafplaats leven momenteel vier soorten vleermuizen waarvan de meeste in de bouwval resideren. Deze zou zo gerenoveerd worden dat de beestjes na de verbouwing een goede habitat zouden weervinden. Het project dat in totaal meer dan één miljoen pond zou kosten, zit momenteel in een studiefase.

Who cares?

Een heel ander verhaal kregen we te horen van één van de welbespraakste sprekers op de conferentie: de Ier Ray Bateson, de enige vertegenwoordiger van zijn land en eigenlijk een soort éénmans-vereniging, *DeadIreland*. Hij en zijn vereniging verdienen wat meer aandacht omdat het illustreert hoe een man -weliswaar een tikkeltje geobsedeerd, zoals hij grinnikend toegaf- er in slaagt door middel van publicaties, lokale samenwerkingsverbanden en rondleidingen de interesse voor funerair erfgoed weer aan te wakkeren, zowel bij particulieren als

bij overheden.

Zijn exposé droeg de veelzeggende titel *Who Cares?* waarmee hij onmiddellijk aangaf dat de vaak verwaarloosde begraafplaatsen niet de eerste zorg waren van de Ieren, noch van hun overheden. Maar hij beantwoordde de vraag ook en onderscheidde een reeks groeperingen of instanties die zich het lot van begraafplaatsen aantrokken: lokale, genealogische en historische verenigingen, lokale en nationale overheden en -eigen aan de situatie in Ierland- politieke en/of militaire groeperingen. Veel aspecten van het funerair erfgoed en de rol van vrijwilligers(organisaties) in het behoud ervan, bleken vergelijkbaar met die van het Verenigd Koninkrijk. De gevolgen van een gedwongen huwelijk aldus Bateson: een nationalistische toets was tijdens zijn rede niet van de lucht; op een subtiele sneer meer of minder naar de Britten stak het niet, zij het steeds met het nodig gevoel voor humor. We focussen hier even op de bijzonderheden van de Ierse situatie. Meer dan merkwaardig is dat de oudste van deze verenigingen dateert van 1888. *The Association For The Preservation Of The Memorials Of The Dead In Ireland* -een mondvulbestond uit (amateur)historici en vrijwilligers die bijna een halve eeuw lang de epitafen van grafstenen van begraafplaatsen overal te lande noteerden en publiceerden deze in volumineuze *Journals*. Deze vormen tot op de dag van vandaag -althoewel niet altijd even systematisch opgesteld- één van de belangrijkste bronnen voor genealogisch onderzoek in Ierland. Een volledig overzicht van hun doelstellingen kunnen we hier niet geven -die beslaan meer dan een halve pagina- maar zaken als «*to arouse the attention to the present disgraceful state of the burial grounds in Ireland...*» of «*to strive to have them (the burial grounds) preserved and protected and treated with the respect and veneration due to them*» klinken allesbehalve voorbijgestreefd.

Het graf van Patsy O'Hara op de begraafplaats van Derry. De jongeman was lid van het Irish National Liberation Army en bezweek in 1981 aan de gevolgen van een hongerstaking (foto: Ray Bateson)

Het moet zowat de allereerste vereniging in zijn soort geweest zijn, niet alleen in Ierland. Of toch niet? De Ierse politieke situatie bracht een heel eigen vorm van vrijwilligerswerk op begraafplaatsen met zich mee. Velen onder ons zullen zich televisiebeelden uit de jaren '80 of '90 herinneren van begrafenissen van gevallen IRA-leden waarbij, na de eigenlijke ceremonie, gemaskerde medestanders, bij wijze van eresalut met hun wapens in de lucht vuurden. De graven van deze gesneuvelden werden en worden nog steeds onderhouden door speciaal met dat doel opgerichte verenigingen. Eén van de bekendste hiervan is de *National Grave Association* (NGA) die zich officieel wel ver van alle politiek houdt. De NGA is echter een opvolger van een veel oudere vereniging, de *Monuments Committee*, opgericht in 1867 in Dublin, die onder meer volgend voorschrift in het vaandel droeg: «*Graves of Deceased patriots should be cared for*».

En deze vereniging was op zijn beurt voorafgegaan door de op het einde van de 18de eeuw in het leven geroepen *98 Memorial Committee* waarvan de leden 's nachts vermoorde en anoniem begraven leden

van de *United Irishmen* gingen opgraven en herbegraven onder eervolle graftekens. Maar niet alle 'eigen' Ierse funeraire vrijwilligersverenigingen vonden hun wortels in de vaak bloedige politieke geschiedenis van het Groene Eiland. Een ander, erg typisch (katholiek) Iers aspect van het onderhoud, en zo ook van het behoud, van graven vormen de zogenaamde *Cemetery Sundays*. Een jaarlijkse familiale ceremonie waarbij de uitgebreide familie bijeenkomt om op de begraafplaats een misviering voor de overledenen en het zegenen van de graven bij te wonen. Dagen en soms weken op voorhand worden de graven van de voorvaderen opgekuist en zo nodig opgekalefaterd. Niet alleen de individuele graven worden onder handen genomen, de gemeenschap werkt ook samen om de begraafplaats zelf onder handen te nemen. Het blijkt een traditie te zijn die nog steeds heler gemeenschappen in de zomermaanden op de been brengt, zij het, vooral op het platteland. Dat deze tradities overeind blijven en de groeiende respons die *DeadIreland* sinds zijn oprichting -amper vier jaar geleden- krijgt, zowel

van particuliere verenigingen en bij wijlen ook overheden, stemmen Bateson voorzichtig optimistisch. Veel van de (vrijwilligers)initiatieven zijn versnipperd. Hij pleit dan ook voor een forum waar ervaringen en krachten kunnen worden gebundeld met als devies: «*looking at graves in the context of the cemetery and cemeteries in the context of the community*».

Eén van de laatste sprekers was Roger Bowdler van *English Heritage* die een stand van zaken gaf van het funeraire erfgoed in zijn land en de rol van de vrijwilligers daarin. Hij preeste de rol van deze laatsten als pioniers: zonder hen zouden er ongetwijfeld tientallen waardevolle begraafplaatsen en ontelbare grafmonumenten reddeloos verloren zijn gegaan. Door hun inzet zijn ook overheden zich gaan interesseren voor dit unieke maar fragiele erfgoed. Maar hij riep op realistisch te zijn. Niemand weet hoeveel begraafplaatsen Engeland telt, maar het moet in de duizende lopen. Op een groot deel daarvan staan ongetwijfeld tienduizende monumenten die om uiteenlopende redenen de moeite lonen om bewaard of gerestaureerd te worden. En elke vrijwilligersgroep op zich pleit, waarschijnlijk terecht, voor meer middelen voor haar begraafplaats. Maar, niet alles kan bewaard worden. De kosten, alleen al voor het instandhouden van monumenten zijn fenomenaal. Het komt er dus op aan op een zo doordacht mogelijke manier keuzes te maken. Er moet en kan zeker meer gedaan worden om dit erfgoed te redden: vrijwilligersgroepen spelen daar een grote rol in. Maar ook zij moeten beseffen dat: «*Some things we have to let go slowly*»...

Tim Jansens

www.yorkcemetery.org.uk
www.deadireland.com
www.gavinrymill.com/flaybrick
www.cemeteryfriends.org.uk
www.english-heritage.org.uk

HET MODELBOEK VAN M. LIÉNARD UIT 1866, EEN UITZONDERLIJKE 19DE-EEUWSE UITGAVE GEPLAATST IN DE CONTEXT VAN DE MODELBOEKEN VAN DE VERMAARDE BELGISCHE UITGEVER CHARLES CLAESEN

Het modelboek van Michel Joseph Napoléon Liénard genaamd *Spécimens de la décoration et de l'ornementation au XIXe siècle* uit 1866 was een zeer ambitieuze beeldencyclopedie die allerlei 'inventies' van de beeldhouwer toonden die als ruime inspiratiebron konden dienen voor alle mogelijke vormen van toegepaste kunst, waaronder de grafkunst. Het boek sloeg een welgekomen brug tussen de puur historische voorbeelden en de nieuwe varianten die in deze eclectische periode werden ontworpen (bij voorkeur in wat men «style renaissance moderne» noemde). Dit modelboek kwam vorig jaar door schenking in het bezit van Epitaaf.

Bij Liénard, die zelf als ontwerper-beeldhouwer onder meer samenwerkte met de meest virtuoze Parijse meubelmakers van dat moment, waaronder de beroemde Guillaume Grohé (1808-1885), viel de nadruk vooral op ambachtelijk gerealiseerde kunst. Dit neemt echter niet weg dat hij zich rond 1860 ook engageerde voor de realisatie van sculpturale modellen voor industriële productie (cfr. infra) en dit zoals hij daarin werd voorgegaan door onder meer L. Feuchère met diens *L'art industriel* uit 1842(1).

Liénard werd geboren op 17 september 1810 in La Bouille, niet ver van Rouen, en ontving zijn vorming in de periode 1825-1838 bij Jean-Baptiste Plantar die als laatste de titel droeg van «*sculpteur des bâtiments du Roi*»(2). Liénard werkte in zijn atelier toen Plantar zich bezighield met tal van opdrachten die sculptuur en restauratie omvatten en dit onder meer in de Koninklijke kastelen van Versailles, Fontainebleau, in het Louvre, het Palais-Royal en voor grafmonumenten en kerkgebouwen. Hier kwam Liénard dus in een atelier terecht van luxe uitvoeringen waarbij een samenwerking met goudsmeden, meubelmakers en brongsieters aan de orde was. In 1838 werd Liénard, die ondertussen zelf een stevige reputatie had uitgebouwd, zelfstandig. In die volgende periode (1839-1845) realiseerde hij het uitgewerkte

sculpturale decor voor de Koninklijke Grafkapel te Dreux (3). Ook voor de grote tentoonstellingen (1839-1849, toen nog nationaal) werkte Liénard samen met de brongsieter Thomire, de wapenmaker Gauvain, het meubelbedrijf van de broeders Grohé en de goudsmid Froment-Meurice. Reeds uit zijn bedrijvigheid in die periode bleek dat Liénard zich zowat voor alle historische stijlen interesseerde en dit van de romaanse periode tot en met de rococo. In de jaren 1860 wist hij zich naadloos in te schrijven in de enorme werkzaamheden als gevolg van de herinrichting van Parijs onder leiding van Baron Haussmann en leverde hij sculptuurmodellen voor onder meer verschillende fonteinen. In het verlengde van deze activiteiten situeren zich ook zijn associatie met de

Frontispice van de *Spécimens* van Liénard uit 1866

Fonderies du Val d'Osne waardoor enkele monumentale fonteinen in oplage gegoten werden. Michel Liénard overleed te Brussel op 29 december 1870.

Muur decoratie met als hommage het portret van Dietterlin

Zijn grootste roem zou hij internationaal echter behalen door de publicatie van zijn *Spécimens* door Claesen in 1866. De Luikse drukker-uitgever Charles Claesen stond met zijn eerste uitgave van het *Receuil d'ornements et de sujets pour être appliquées à l'ornementation des armes d'après les dessins des principaux Artistes* (1856) aan de wieg van één van de grootste internationale kunstuitgeverijen uit de 19de eeuw (4). Vermoedelijk gaf de context van de *Exposition des Arts Industriels* te Brussel, waar het werk ook werd tentoongesteld, aan Claesen de gelegenheid om zich meteen internationaal te profileren en vermeldde hij daarom naast zijn thuisadres ook zijn filialen in Parijs en Berlijn. Buiten een Belgische bijdrage van de bekende Belgische medaillonmaker J.J. Danse werd er ook werk opgenomen van M.J.N. Liénard, waarvan we weten

dat hij vroeger reeds samenwerkte met de Franse wapenspecialist Gauvin. Vermoedelijk betekende dit het eerste contact tussen Liénard en Claesen.

Een tweede, nu co-uitgave van Claesen en het oude Luikse huis Avanzo, kwam tot stand in 1859 met het *Receuil de monuments funéraires, dalles sépulcrales et pierres votives les plus remarquables de la Belgique, depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours* waarvan de auteur niemand minder dan Jules Helbig was. Een derde uitgave, gevormd door een selectie tekeningen van G. Umé, H. Beyaert, W. Janssens en E. Janlet werd in het Duits gepubliceerd onder de titel *Decorations motive sowohl den öffentlichen Gebäuden wie den privathäusern äusserlich und innerlich anwerdbar*, Lüttig und Leipzig, 1860(5).

De vierde uitgave van Claesen in 1862 was van uitzonderlijk belang. Het betrof namelijk de heruitgave van het wereldberoemde *Livre de l'Architecture. Receuil de planches donnant la division, symétrie et proportion des cinq ordres appliquées à tous les travaux d'art qui en dépendent, tel que fenêtres, cheminées, chambranles, portails, fontaines et tombeaux* dat door de Straatsburgse schilder Wendel Dietterlin in 1598 was vervaardigd en dat in dat jaar in diezelfde stad werd uitgegeven door Balthasar Caijmor.

Claesen, die zich ondertussen had geprofileerd als *Librairie spéciale des arts industriels et décoratifs* Liège-Paris, kon voor de handmatige reproductie (overtekening van de

etsen op lithostenen), via de Luikse architect Adolphe Caron, beroep doen op het exemplaar dat beruste in de privé-collectie van de toenmalige bibliothecaris Grandjean van de Luikse universiteit(6). Daarbij werd het boek van Grandjean volledig ontmanteld en later, na opkleving van de bladen op folio papier, vergroot en terug ingebonden. Het was de eerste integrale reproductie die dit rijke, enigszins bizarre modelboek te beurt viel. In het zelfde jaar publiceerde Claesen, die nu blijkbaar goed op dreef was gekomen het eveneens in folio gerealiseerde werk van de Luikse architect Godefroid Umé (1818-1873)(7). Umé stelde hier een bloemlezing samen met een uitdrukkelijke klemtoon op de noordelijke Renaissance en de hierop volgende Franse decoratiekunst. Hij toonde 120 ornamentele ontwerpen van Galle, Van Leyden enz. tot Bérain, Briseux en Delafosse.

Van veel ambitieuzer omvang was ongetwijfeld de *Spécimens* van Liénard in 1866. Volgens de Theux de Montjardin begon de aanvang van deze publicatie reeds in 1863(8). Mogelijk raakte het werk wegens de slechte gezondheid van Liénard, die tenslotte in 1870 in Brussel overleed, niet volledig voltooid. Dit zou verklaren waarom de laatste niet genummerde pagina een «cul de lampe» kreeg met als titel «réalisme». In dit duidelijk als vanitas opgevat ontwerp, met een tekening met portret van de auteur, stelt de ontwerper dat zijn kaars uit is. De uitgave zelf telt wellicht daarom slechts 99 platen terwijl er volgens het frontispice 125 dienden te zijn verdeelt over drie delen. Volgens de ondertitel was het werk «*approuvé par le conseil de perfectionnement de l'enseignement des arts du dessin en Belgique et inscrit sur la liste officielle des modèles susceptibles d'être recommandés aux académies et écoles de dessin*». Uit het voorwoord van de uitgever bleek dat het originele van de uitgave erom ging

dat het een publicatie van actuele tekeningen was door een kunstenaar die ook een ervaren practicus was. Dat de kunstenaar er meteen ook een aantal variaties naar historische meesters bij nam was een meerwaarde. Zo vermeldde de auteur in zijn opsomming dat er een aantal onderwerpen waren getekend in de stijl van Marot, Salembier en tevens ééntje, een lambrisering, in de stijl van Dietterlin. In deze lambris brengt hij zelf een onverhulde hommage aan zijn illustere voorganger door in een medaillon het portret op te nemen dat afkomstig was uit het frontispice van het werk van Dietterlin uit 1598.

Voor het overige is het een eclectisch geheel van eigen ornamentale composities tot architectuurfantasiën of in tegenstelling daarmee tot heel realistische weergaves van industrieel te vervaardigen ornamentale dakonderdelen. Sommige van de composities gaf hij, naar 16de eeuws voorbeeld, duidelijk een allegorische betekenis.

Grafmonumenten

Vrij verrassend komen er in dit merkwaardig universum ook enkele grafmonumenten voor.

De vier rijke praalgraven behelzen telkens grafmonumenten voor militairen. Bij het derde monument met wapentrofee kan hij niet nalaten op het grafbord volgende inscriptie aan

te brengen: «*que ces tombeaux soient les derniers élevés a la gloire du canon*». Vermoedelijk kort na Liénard's dood in 1870 verscheen er bij Claesen een *Portefeuille de*

Eerste van de twee platen met grafmonumenten uit de *Spécimens*

Liénard, motifs inédits waarbij de zoon van de kunstenaar P. Liénard en de oude medewerker, de beeldhouwer A. Doussamy, nog eens 125 platen uitgaven die in vijf thema's werden

geordend. De oorspronkelijke *Spécimens* van Liénard kregen nog een Duitse herdruk door Claesen in 1872. Alhoewel het moeilijk is om de rol van modelboeken, zeker in de eclectische 19de eeuw, correct te duiden, lijkt het toch duidelijk dat al de virtuoze 'inventies' van Liénard een grote indruk hebben gemaakt op vooral beoefenaars van de toegepaste kunsten. Een receptiegeschiedenis zou hierin mogelijk meer klaarheid kunnen brengen.

Ondertussen verschenen zowel van Dietterlin als van Liénard heruitgaven bij de fameuze Dover Reprints en dit voor de eerste in 1968 en voor de tweede in 2006. Beide werden bedacht met soortgelijke titels namelijk *The fantastic Engravings of Wendel Dietterlin* en bij Liénard *Fantastic Ornament* waarbij duidelijk werd aangegeven dat beide auteurs meer denkbeeldige paden bewandelden dan zaken die direct konden worden toegepast (9). Dit doet echter niets af van de elk voor hun tijd dikwijls baanbrekende vormgeving die in hun plaatwerken werd gedemonstreerd(10).

Lode De Clercq

1. Léon Feuchère, *Recueil de dispositions et de décorations intérieures, comprenant des modèles pour toutes les industries d'ameublement de luxe, tels que boiseries, tentures, encadrements, meubles sculptés ou incrustés, billards, divans, chaises, fauteuils, bijoux d'homme et de femme, services étabes en argent ou en porcelaine, candelabres*, Paris – New York (Goupil 1842). Ontwerpen van de architect L. Feuchère (1804-1857), zie hiervoor: 'Dietrich Schneider-Henn, *Ornament und Décoration*, München-New-York, 1997, nr. 14.
2. Sophie Derrot, Michel Liénard, *l'Ornement du XIXe siècle*, Thèse Sorbonne 2008, niet gepubliceerd.
3. Sophie Derrot, *op.cit.*
4. De Theux de Montjardin, *Bibliographie Liégeoise, Deuxième édition augmentée*, Bruges, 1885, kolom 1119.
5. Dietrich Schneider-Henn, *Ornament und Décoration*, München-New-York, nr. 37.
6. Bedankingsbrief van A. Caron aan Grandjean, Luik 18 maart 1862. Privé verzameling. Grandjean had dit boek in 1852 ten geschenke gekregen van E.J. de Donceel.
7. A. Van Loo, *Répertoire van de architectuur in België, van 1830 tot heden*, Antwerpen, 2003 p. 540-541.
8. De Theux de Montjardin, *Bibliographie Liégeoise, Deuxième édition augmentée*, Bruges, 1885, kolom 1204.
9. *The fantastic engravings of Wendel Dietterlin, A reprint of the 1598 edition of his Architectura*, New York, 1968.
10. Liénard, *Fantastic Ornament*, New York 2006.

De Taphofiel

De naam van deze rubriek is ontleend aan het in het Engels regelmatig gebruikte 'taphophile', wat zoveel betekent als hij/zij die van grafstenen houdt'. Hier kan u kleine aankondigingen, korte boekbesprekingen en andere kleine berichten rond de funeraire thematiek verwachten.

Geacht Epitaaflid,
Beste vriend(in),

Alras en voor we het goed beseffen zal het jaareinde voor de deur staan. 2009 wordt voor ons een uitzonderlijk jaar: 25 jaar geleden werden door een aantal gelijkgestemden de kiemen gelegd van wat Epitaaf, Vereniging voor Funeraire Archeologie & Museum voor grafkunst, zou worden. Toen waarschijnlijk een unicum in Europa. We hebben een lange, soms kronkelige, maar steeds boeiende en afwisselende weg afgelegd.

Graag zien we onze leden meer betrokken bij de activiteiten van Epitaaf. Onze 25ste verjaardag is daartoe een mooie aanleiding: in het najaar zetten we onszelf in de bloemen: Epitaaf feest! In een tentoonstelling blikken we terug op een kwart eeuw activiteiten: restauraties, tentoonstellingen, publicaties, rondleidingen... Op een ledendag krijgt u de primeur om deze expositie te bezoeken, na een receptie in het atelier Salu. In diezelfde periode zal Epitaaf zich eindelijk op het internet begeven. Een ander project staat nog in de steigers, maar daar kunnen we de sluier nog niet van oplichten.

De energie, tijd en moeite die we investeren in Epitaaf is er in de eerste plaats voor u. Mogen we u dan ook vriendelijk, maar toch met enige aandring, vragen uw lidmaatschap voor het komende jaar tijdig te verlengen? Dat kan heel eenvoudig door het bedrag van 20 euro over te schrijven op de rekening van de vereniging 068-2039260-56. Vergeet niet de vermelding 'lidgeld 2009'.

We danken u alvast hartelijk en wensen u, rijkelijk vroeg, een heel fijn en voorspoedig 2009. We hopen u te kunnen ontmoeten op een één van onze activiteiten.

*De Raad van Bestuur
Epitaaf vzw*

Publicatie en expo funerair erfgoed Koksijde

'Doodstil stervensdruk' leidt u langsheen de rijkdom van het funerair erfgoed van Koksijde, Oostduinkerke en Wulpen. Niet alleen de militaire monumenten, ook de burgerlijke kerkhoven en begraafplaatsen vormen een hoofdstuk in de plaatselijke geschiedenis. Maak kennis met deze boeiende geschiedenis, met de evolutie van kruis tot zerk, de rijke grafsymboliek en ontdek de verhalen achter de graven. Aan de basis van deze tentoonstelling ligt het werk "Koksijde, tuinen van eeuwige rust" van wetenschappelijk medewerker Evy Van de Voorde. In opdracht van de gemeente Koksijde maakte ze een inventaris op van het funerair erfgoed van de gemeente.

*Abdijmuseum Ten Duinen, K. Prinslaan 8, Koksijde.
15 november 2008 - 4 januari 2009. Dinsdag - vrijdag van 10 tot 18 uur,
weekend en feestdagen van 14 tot 18 uur. Gesloten op maandag.*

VZW **EPITAAF**

Onze-Lieve-Vrouwvoorplein 16
1020 Brussel (Laken)

Redactie:

Marcel M. Celis, Pol De Prins,
Anne-Mie Havermans, Tim
Jansens, Linda Van Santvoort.

Lay-out: Valérie Bodart,
bographisme@skynet.be

Druk: Carto, print@plazier.be

V.U.:

Tim Jansens
Onze-Lieve-Vrouwvoorplein 16,
1020 Brussel (Laken)
timj@demorgen.be

Abonnementen en Lidmaatschap 2008:

Abonnement Periodiek
(2 nummers): 16

Gewoon lid (abonnement,
vrije toegang Museum voor
Grafkunst en documentatie-
centrum): 20

Steunend lid: 125

Beschermend lid: 1500

Door overschrijving op rekening
068-2039260-56 van Epitaaf
vzw met vermelding van naam,
adres, jaartal en één van de
hierboven vermelde termen.

Bijdragen in de vorm van
artikels, boekbesprekingen, enz
rond funerair onderwerpen
kunnen in aanmerking komen
voor publicatie. Gelieve
hiervoor contact op te nemen
met Tim Jansens.

Het volgende nummer
verschijnt in mei 2009.

Met de steun van:

VLAAMSE
GEMEENSCHAPSCOMMISSIE
BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

VLAAMSE
GEMEENS
CHAPSCO
MMISSIE

CONTACTFORUM
VOOR
ERFGOEDVERENIGINGEN
Vereniging voor erfgoed

